

УДК 821.161.2.09

Бадрак Б.М.,
кандидат філологічних наук,
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

БАРОКОВА ОБРАЗНІСТЬ ТВОРІВ ІВАНА ВЕЛИЧКОВСЬКОГО

Серед художників слова, які уособлюють становлення українського поетичного мислення кінця XVII – початку XVIII століття, поважне місце посідає Іван Величковський, автор збірок “Млеко...”, “Зегар з полузегарком...”, а також двох зшитків і панегіриків на честь Лазаря Барановича і гетьмана Івана Самойловича. Праці В. Перетца, М. Возняка, Д. Чижевського, Є. Пеленського, С. Маслова, А. Макарова, а також опубліковані протягом останніх років роботи молодих медієвістів, засвідчуючи посиленій інтерес до вітчизняної барокової писемної спадщини, присвячені лише деяким аспектам літературної діяльності Івана Величковського, а тому не дають повного уявлення про особливості творчої лабораторії давньоукраїнського майстра слова. З огляду на це **актуальність даного дослідження** визначається, з одного боку, увагою літературознавців межі століть до культурної доби Бароко, а з іншого, відсутністю ґрунтовних робіт, які б висвітлювали творчість Івана Величковського з погляду образності. Відповідно **метою** розвідки є осмислення образного рівня його літературної спадщини у контексті барокових традицій. При цьому **головним завданням** є встановити дотичність основного змісту, художніх засобів робіт майстра бароковій добі. Активне функціонування третього в метафізиці українського літературного бароко – образу Святого Письма як особливої онтологічної сфери [7, 54] на різних рівнях, починаючи з вербального й закінчуючи сюжетним, не тільки збагачує доробок митця, а й відсилає його у сферу “сакрального” [6, 199]. Відповідно до цього твори Івана Величковського поділяються на власне біблійні та агіо- апокрифічні. Центральне місце першої підгрупи посідає тема **Святого Тройця**. Автором рукописних збірок він іменується Богом і наділений вищими духовними цінностями: незалежністю, усеприсутністю, усебаченням, усевладністю. Творець самобутній і самодостатній у виборі, обсяг знань його невичерпний. Доказом вищості Вседержителя, з погляду майстра курйозної поезії, є незбагненність його вчинків навіть мудрим. Іван Величковський відстоює найважливіший дар Святого Духа – любов – суть Божої природи й основи християнського віровчення.

Опрацювання образу Ісуса Христа часом призводить до перевантаженості художнього тексту фактами з життя і діяльності Бога – Сина. В уяві ліричного героя збірки “Зегар...”, Ісусове лице приємне, гарне, як достиглий плід, невичерпний резерв святості. Особливої уваги бароковий автор приділяє Галілейському служінню – періоду інтенсивної діяльності й популярності Христа. Притча про сіяча, введена до поетичної канви, символізує слово про Царство Небесне і, на думку деяких вчених, є пророцтвом про прийняття Євангелія [3, 439]. Письменник, глибоко

вражений Ісусовою реакцією, послуговується антитезою, протиставляючи доброму самарянину священика й левіта, тим самим наголошуючи на Божій милосердності. Преображення Ісуса Христа як доказ божественності передається автором через зустріч Помазаника з пророками на горі Фавор. Надзвичайно обережний в кольоровій палітрі, письменник, як і євангелісти, послуговується світлими тонами, що символізують чистоту, радість і святість. Прагнення митця відбити важливість в'їзду Ісуса до Єрусалиму досягається гіперболами, її динамічність – численними предикативними формами, а бажання вразити читача – ознака барокового твору – вмілим диригуванням зоровими і слуховими образами. У змалюванні сцени агонії Христа у Гетсиманському саду простежується відверте співчуття ліричного героя Сину Божому, усвідомлення вагань і страху Чудового Дорадника поряд із свідомою готовністю прийняти будь-які муки заради спасіння людства. Опрацьовуючи біблійні сюжети, Іван Величковський скрупульозно зіставляє тексти Євангелій, передусім Матвія, Іоанна й Луки, щоб найдетальніше передати їхній зміст, вдаючись, однак, іноді до їхнього переосмислення. Ураховуючи специфічність христологічної символіки творів Івана Величковського – речника православної церкви, образ Помазаника починає набувати рис метафоричності, неодмінно при цьому символізуючи реальність містичного поєднання видимого та божественного світу в Боголюдській природі Сина Божого – досконалого Бога й досконалої людини [4, 61]. Поетичний талант дозволив Івану Величковському-священику догматично-богословські, обрядові, морально-настановчі тексти збагатити художньою символікою. Його твори, по суті, являють собою клепсидру, в якій канонічна релігійна література поступово набуває образної продуктивності й стає оригінальною, про що свідчить посвята збірок “Зегар...” і “Млеко...”, а також передмова до них. Суголосні бароковій добі, біблійні сюжети в інтерпретації Івана Величковського відповідають її морально-етичному ідеалу.

Образ Богородиці як один з провідних у культурі бароко посідає чільне місце в образній системі релігійної поетичної спадщини Івана Величковського. Шляхом екзегези Святого Письма автором збірки “Млеко...” доводиться глибока символічність образу Діви Марії. Перша іпостась Марії – мати Ісуса. Іван Величковський паралельно включає до її характеристики скупі біблійні відомості. Поет звертає увагу читача на Марію-годувальницю, наголошуючи на символічності образу молока як уособлення зачатків християнського вчення, з одного боку, й акафістичний символ благословення, з іншого. Непорочна діва – наречена – друга іпостась Богородиці. Іван Величковський у змалюванні образу послуговується цифровою символікою (сімка), тавтологією на кінці рядка (“дывов диво”). Третя іпостась Приснодіві – дочка Царя Небесного. Таким чином, Іван Величковський доводить відповідність між триєдиним Богом і Маріям у моделях “Отець – дочка”, “Син – Мати”, “Дух Святий – Наречена”. Епітетами-інверсіями підкреслюється винятковість Богородиці. Її доброта порівняна з морем – символом нескінченності, скарбниці і, водночас, неодмінним атрибутом Приснодіві у вигляді зірки моря. Прийом самохарактеристики з боку Пречистої стирає канон її присутності у формі

третьої особи, надаючи тим самим роль активного мовця, зверненого до Всевишнього і до смертних. Небесна “владычица” зображена власницею вінця з дванадцяти зірок – символу панування, вічного дівства і досконалості [5, 78]. Діва Марія символізує Початок чудес Христових, Його проповідницької діяльності, життя, безкінечну надію Адама і Єви на прощення і помилування. Прообразами Великої Матері виступають “купина” [3, 75], “столп” [3, 85]. Відступ від канону (амбітні самохарактеристики Діви Марії, натуралізм у зображенні Богородиці) урівноважується показом її цнотливості. Марія уособлюється з міррою – християнським символом добра, мудрості, терпіння. Таким чином, символічність образу Діви Марії доводиться шляхом екзегези Святого Письма і християнською традицією. Основними засобами смислотворення поезій Івана Величковського є алегоризм у тлумаченні Біблії, риторичні фігури, зближення іконічного й конвенціонального знаків в образі Богородиці, широта стилістичних засобів оздоблення поетичного мовлення. Вагомою є також роль внутрішньоструктурних відношень у середині художнього цілого (назва, передмова, післямова – основний текст, заголовок – передмова – текст), риторичних повторів, запитань, стверджень, бінарних поєднань та опозицій. Символічність образу досягається акафістним способом організації матеріалу. При цьому загальноцерковний образ Приснодіви насажено національними рисами.

Одним з ключових образів Святого Сімейства, що виявляє причетність до божественності Христа, є **Іван Предтеча** – проповідник, життя і діяльність якого зазнали осмислення і творче втілення у чотирьох писемних зразках поета. Дванадцять молитв до Святого символізують зоряний вінець – символ офіри, Божого посвячення і перемоги над гріхом, смертю [5, 458–459]. Згідно з традицією, кожне з молінь, звернених до Хрестителя, являє бінарну опозицію: коротка характеристика пророка протиставляється образу ліричного героя. Іванові Величковському імпує аскетичність Святого. Тяжкий життєвий шлях Іоанна є взірцем для ліричного героя, що прагне наблизитись до Трійці. Через мотив хрещення Ісуса письменник намагається з'ясувати сутність пророка, вищого за всіх в Ізраїлі і, водночас, нижчого у Царстві Божому, шляхом антитезувань (непорочний Ісус – ліричний герой, ноги Агнця – рука Предтечі, покладання руки на голову Господню – простягання руки Іоанна ліричному герою). Ревно молитовний стан ліричного героя досягається непрямым називанням імені Хрестителя. Обезголовлення – акт насильницької смерті – символізує моральний зріст ліричного героя. Ненастанне життя Іоанна Христом – заорука вічного життя ліричного героя, його духовне єднання з Хрестителем. Вінець – ознака Божого вибору на голові пророка – свідчить про найвищий вияв Божої милості. Омонімія слова надзвичайно збагачує грані розуміння тексту: вінець – корона, вінець – кінець (життя), вінець – поетичний цикл. Образ пророка в перекладній повісті з Цезаря Гестербахценського насажений постійним епітетом “святий”. Він – представник віруючих у нього перед Богом. Вивищуючи від імені Хрестителя силу слова, Іван Величковський наголошує на його невідворотності, адже Боже слово вічне, нетлінне. З надзвичайним

достойнством відгукує про апостола Івана, пророк виявляє власну життєву позицію з чітко окресленими пріоритетами Божої покори, віри в Трійцю і любові.

Інтерпретація **заключної Книги Біблії** у циклі з умовною назвою “[Вірші на Апокаліпсис]” виявляє питомий інтерес Івана Величковського до небогослужбового, загадкового характеру Одкровення і тлумачення цифрової символіки – основи Об'явлення. Число “сім” – символ повноти, завершеності; “двадцять чотири” – прославлена Церква з 12 старо- і новозаповітними апостолами, “шістка” передвіщує Армагедонську битву. Градацією досягається впливовість і надзвичайна напруженість оповіді; “чотири” уособлює Божий Суд над світом. У пізнанні Богословом розпечатаної книги – натяк на новий час. Афективний стан ліричного героя, переданий епітетами “лют”, “злых”, “лже-”, відкриває шлях до розуміння чіткої життєвої позиції віруючого, демонструє прагнення аскета вплинути на грішних. З підкресленим оптимізмом автор апокаліптичного циклу оповідає про останній наступ сатани й перемоги над ним, описує Новий Єрусалим – наречену Агнца і притулок усіх вірних, перед красою якого схиляється ліричний герой, і хоча це спроба є поетичним переспівом окремих розділів пророцької Книги, Іван Величковський зумів передати через канонізований текст індивідуальне начало.

Результатом опрацювання апокрифічних зразків є цикл поезій Івана Величковського, присвячених **Святій Варварі**. За усталеним каноном, письменник звертається до великомучениці, оспівуючи її життєвий подвиг. За Біблією, терня символізує язичницьке походження Святої, знак страждань, спокути. Ліричний герой, високо оцінюючи життєву позицію християнки, висловлює свої глибокі сподівання на неї як хоронительку його власних релігійних переконань. Свята Варвара у Івана Величковського наділена зовнішніми рисами небожительки.

Віра великомучениці в єдиного Бога (три вікна в башті), її духовна чистота, сила думок і справ – ось що є джерелом душевних сил, пам'яті, розуму й волі ліричного героя.

Християнська стійкість Варвари протиставляється ідолопоклонництву Діоскура. Ув'язнення діви асоціюється з твердим покровом її молитви. Щиро співчуваючи великомучениці, Іван Величковський прагне вивищити її. Кров Святої порівнюється з чудотворним елеєм, тіло – зі світильником. Вічне життя діви як свідчення Божої любові імponує ліричному герою. Свідомо обходячи апокрифічні подробиці, священослужитель намагається відтворити головні риси вдачі Святої: непорочність, непохитність у вірі, глибоку відданість Христу, подвижництво.

Агіографічна поезія Івана Величковського репрезентує життє **архієпископа Мірлікійського**, великого християнського святого, що прославився чудотвореннями за життя й по смерті. Пресвітер Іван Свято-Успенської церкви у Полтаві намагається якнайповніше представити біографію Святого – його життя і чудеса – в хронологічній послідовності. Чудотворець зображується глибоко милосердним християнином, що з великою покорою до слів Спасителя [Матв. VI: 1] рятує від морального занепаду й жебрацтва татарську родину, закликаючи тим самим до любові до ближнього. У приборканні Миколаєм шторму письменник вбачає

вгамування людських пристрастей, у воскресінні моряка – воскресіння особисте. Прагнучи уподібнитися до Архіпастиря, ліричний герой ставить собі завдання побудувати в душі Божий храм, в якому не буде місця низькому.

Унікаючи однобічності в змалюванні мірійського пастиря, поет засвідчує також турботу Святителя і про задоволення тілесних потреб пастви. Бажання ж ліричного героя – хліб духовний. Переповідаючи церковнослов'янське казання в стінах Нікольського монастиря в переддень свята Миколая, Іван Величковський докладно описує найважливіші віхи життя Святителя, його чудеса й місця, пов'язані з пам'яттю пастора. Завдячуючи православної традиції, староукраїнський письменник подає характерний образ Миколая – улюбленця як церковної верхівки, так і простих українців.

Комплекс духовних творів довершує **молитовна** лірика. Відповідаючи жанру, молитовні вірші Івана Величковського зосереджують увагу на особі святого, його всемогутності, безкінечній милосердності й любові. Майстерно використовуючи широковідому барокову формулу самоприниження, поет виявляє готовність прийняти смерть, очиститись від гріхів, сповнити душу й серце любові і тим самим врятувати суспільство. Часте звернення Івана Величковського до сцени розп'яття Бога-Сина – свідчення глибокої релігійності митця, щира молитва ліричного героя-священнослужителя, що стоїть перед іконостасом. Потік свідомості ліричного героя фіксує жахливу картину страти, зовнішній вигляд зраненого Помазаника і, безперечно, страждання самого молящого благодаті і захисту від гріхопадіння. З моралізаторською настановою Іван Величковський спонукає паству частіше прислухатися до голосу сумління. Порівнюючи совість із світільником у п'їтмі, що "начинає показовати <...> темніє вєщы" [2, 139], письменник висловлює глибоке переконання: наскільки фізично не можна розгледіти власне обличчя у скаламученій воді, настільки грішна душа не хоче звертати увагу на докори сумління.

У світській ліриці демонструється поступове схилення Івана Величковського до антропоцентризму, цікавість суспільними станами і внутрішнім світом, духовним зростанням, добродійностями і слабкостями простої людини. Провідним мотивом даної тематичної групи є роздуми письменника про соціальну нерівність. Не виявляючи особистої причетності до жодного зі станів, пресвітер Свято-Успенської церкви стає на захист жебрака, здатного віддячити Творцю за Його милосердя безкінечною вірністю. Бароковим письменником нещадно піддається критиці спосіб життя заможної верхівки, в основі якого лежить нестримний потяг до стяжательства. Саме в матеріальних статках посіяно зерня беззаконня ("богатство всякого греха родитель" [2, 163]), морального розбещення, духовного занепаду й непокори ("воздержанію супостат" [2, 163]). Багатству надаються риси поборника непорочності, зрадливого недобррозичливця, підступного злодія ("тающийя тать" [2, 163]) Вдається бароковий автор і до ускладненої персоніфікації, де розкоші називає в'язнем сновидінь, а значить спокою їхніх власників ("пернатий южник... снов легчайший" [2, 163]). Образність вислову посилюють іронічна інвокація персоніфікованого багатства до заможників у формі риторичних запитань, антитетичні порівняння

(“друг” – “злодій”). Не оминає Іван Величковський і проблем духовенства. У єдиному творі, присвяченому священницькому стану, поет не приховує власного болю й стривоженості за тяжку долю церковників, що добровільно відмовились від численних спокус життя заради великої місії керування громадою невдячних віруючих Божим словом і благословенням. Письменник керується принципом раціоналізму – метою виховати читача. Цьому сприяє не тільки поетика творів даного циклу – доступна, відкрита, а й відвертість самого поета-гуманіста й патріота.

Цикл **філософської лірики** Івана Величковського представлений традиційними для духовного поета варіаціями на теми смерті, плинності людського життя, нестримності часу. Письменника цікавить сутність людської природи, будова мікро- і макрокосму, а також характер їхнього тісного взаємозв'язку. Більшість зразків даного циклу вміщена у другому зшитку і, безсумнівно, є свідченням зрілості таланту Івана Величковського. На думку ліричного героя поезії “Рыдал би еси...”, час – категорія, що панує над свідомістю людини, він незбагнений. Та в його невідомості і належній непоцінованості закладено основи невичерпного оптимізму. Сумуючи з приводу короткого людського життя, поет, від імені літньої особи, закликає молодого співбесідника цінувати час. Він заявляє: все відносне, у тому числі і тривалість життя, і розумові здібності людини. В алегоричному дусі письменник доводить цю сентенцію, порівнюючи інтелект з настройкою музичних інструментів: “Ест разум над разум, гды ж музичную лиру албо рачей скрыпицу, которая здається стройна, ученый музыка еше удатнЪй настроит” [2, 162]. Таким чином, бароковий автор зайвий раз нас переконує в тому, що межі досконалості нема ні в чому, на одного розумного знайдеться розумніший, а значить можливості для поступу невичерпні! Автор рукописних зшитків вітає незаангажований політ людської думки, право на власні переконання, вільні, часом суперечливі погляди на одні і ті ж реалії життя: “ Иначе на свЪтлость смотрит орел, а иначе сова” [2, 162]. За законом Мойсеєвим, ці хижі птахи нечисті, вони – мешканці відлюднених місць, але на світло їхні погляди різні: орел полює вдень, а сова – вночі.

Наявність прислів'їв і приказок у творчому доробку письменника засвідчує непідробний інтерес митця барокової доби до народної мудрості, дотепності, в якій відбилися і специфіка мислення українців, і їхні погляди на світ, на буття у всіх його незліченних проявах.

Одним з провідних мотивів – й Іван Величковський не відрізняється оригінальністю – надзвичайно продуктивним у творчості багатьох авторів духовної лірики, серед яких Климентій Зіновієв, Касіян Сакович, Кирило Транквіліон-Ставровецький, є варіації на тему смерті. Іван Величковський неодноразово підкреслює: смерть – всевладна. У її волі прийти “прежде часа” [2, 135] і за нею вибір. Прагнучи позбутися бодай психологічної залежності, ліричний герой відкрито засуджує смерть у порушенні законів природи. Пресвітер Свято-Успенської церкви глибоко переконаний: від смерті немає нікому порятунку, її коса здійметься над головою кожного з нас, але і йому вона залишається невідомою до кінця – ні час, ані місце, ані обставини: “Не вЪсть человек, когда, или где, или коим образом

умрет, обаче известно єст, яко належит єму умрѣти” [2, 153]. Смерть не піддається розумінню. Усвідомити її можна лише в страшну мить, і в цьому трагедія грішного людства. Образ книги символізує втрачену гармонію, цілісність світу, до якої закликають і Джон Овен, й Іван Величковський. Бароковий майстер слова шукає причини недосконалості буття і знаходить їх у суперечливому характері людської природи. Визнаючи першість створення матерії (тілесної оболонки), пресвітер Свято-Успенської церкви, однак, не ставить собі на меті розв'язати одвічну філософську проблему її первинності або вторинності над душею, а в такий спосіб обґрунтовує бунтівність людської натури.

Філософська лірика Івана Величковського виглядає цілком органічно в літературному контексті кінця XVII ст., неодмінними ознаками якої є мотиви нестримності часу, невідворотності смерті, гріховності людства. Проте письменник, на відміну від колег по перу, намагається збагатити християнську тематику творами, присвяченими людині: її внутрішньому світу, безкінечним можливостям, місцю у суспільстві. Іван Величковський прагне з'ясувати межі людської свободи, дати своє тлумачення щастю, накреслити орієнтири духовного вдосконалення. У своїх судженнях пресвітер об'єктивний і все менше керується моралізаторством, силкуючись розгадати таємниці буття розумом, не заангажованим церковною догматикою, і в цьому полягає новаторство Івана Величковського.

Отже, жанрова палітра й поетика художньої спадщини Івана Величковського доводить безперечний вплив на їх формування літературних тенденцій барокової доби. Переконливим свідченням цього є символічність образів, що досягається концентричним, або акафістним, способом організації образного матеріалу, риторизм, динамічність, експресивність викладу, майстерне антитезування. Тісний зв'язок релігійної лірики барокового майстра із Книгою Книг потверджує цифрова символіка, а з агіографічною літературою – перекладна повість. У зображенні образів духовної лірики Іван Величковський прагне збагатити канонізований текст індивідуальними рисами, а деякими молитовними творами стерти межу між поезією духовною і світською, утверджуючи явище синкретизму мистецтва бароко.

Література

Біблія

1. Аверинцев С. С. Августин / С. С. Аверинцев // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1970. – Т. 1. – С. 50.
2. Величковський І. Твори / І. Величковський. – К. : Наук. думка, 1972. – 191 с.
3. Геллей Г. Біблійний довідник : короткий біблійний коментар / Г. Геллей. – Т. : Всесвітня християнська місія, 1985. – 856 с.
4. Головащенко С. І. Образ Христа в богословсько-катехітичній літургійній та моралістичній творчості митрополита Київського Петра Могили / С. І. Головащенко // Образ Христа в українській культурі / В. С. Горський, Ю. І. Сватко, О. Б. Киричок та ін. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2001. – С. 58–91.
5. Kopalinski W. Słownik symboli / W. Kopalinski. – W-wa : Wiedza Powszechna, 1987. – 512 s.
6. Софронова Л. О. Український театр Бароко та християнські культурні традиції / Л. О. Софронова // Українське літературне бароко : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 198–203.

7. Ушкалов Л. Метафізика образу в літературі українського Барокко / Л. Ушкалов // Зб. Харк. історико-філол. тов-ва. – Х. : Око, 1994. – Т. 2. –158 с.

Анотація

Статтю присвячено вивченню образної системи збірок Івана Величковського, а також художньо-виражальних стилістичних прийомів, якими послуговувався поет. Доведено вплив на формування духовних текстів літературних тенденцій бароко. Свідчення тому є риторизм, динамічність, експресивність викладу, що досягається концентричним, або акафістним, способом організації образного матеріалу. Охарактеризовано витoki образної системи його робіт, що беруть початок в Античності, а потім збагачуються християнською традицією і являють собою барокове утворення.

Ключові слова: бароко, біблійні сюжети, образи й мотиви, символ, інтерпретація, тематика.

Аннотация

Статья посвящена изучению образной системы сборников Ивана Величковского, а также художественно-выразительных стилистических приемов, которыми руководствовался поэт. Доказано влияние на формирование духовных текстов литературных тенденций Барокко. Свидетельство тому – риторизм, динамичность, экспрессивность изложения, символичность образов, достигающаяся концентрическим, или акафистным, способом организации образного материала. Охарактеризованы истоки образной системы работ писателя, берущей начало в Античности, обогащенной христианской традицией и превратившейся таким образом в явление барокко.

Ключевые слова: барокко, библейские сюжеты, образы и мотивы, символ, интерпретация, тематика.

Summary

The article “Baroque imagery of Ivan Velychkovsky’s creative activity” deals with the least explored subject of the early Ukrainian literature- creative activity of an outstanding baroque writer of the XVII-th century Ivan Velychkovsky. The results of the historiography analysis of the poet’s creative activity are presented in this article. Themis of the spiritual and secular lyrics, imagery and stylistic means of Ivan Velychkovsky’s works are investigated. Close connections of the heritage of Ivan Velychkovsky with the Bible and hagiographic plots are determined.

Keywords: baroque, the Bible’s plots, images and motives, symbol, interpretation, themis.

УДК 821.163.2

Сайковська О.Ю.,

аспірантка,

Інститут літератури імені Тараса Шевченка НАН України

“SYMBOLARIUM” РОМАНУ П. ВЕЖІНОВА “ВНОЧІ НА БІЛИХ КОНЯХ”

*Чому всі хочуть зрозуміти будь-яку картину з першого погляду?
Але ж це означає, що в ній немає нічого суттєвого!*

Культурна ситуація, що склалась у ХХ–ХХІ століттях, наполегливо звертає “увагу дослідників на феномен символу, про який ще у ХVІІІ ст. писав Й. Гете: